

Esztétika

Általános értelemben az esztétika a szép tudománya, specifikus tárgyköre és módszere azonban nagyban függ a diszciplína explicit vagy implicit meghatározásától. Megkülönböztetünk többek között irodalom-, zene- vagy filmesztétikát; de nemcsak az egyes művészeti ágaknak vagy a művészetnek mint olyannak, hanem a természetnek (a teremtett világnak) vagy a létezésnek is van, vagy lehet „esztétiká”-ja. Az elméleti és a gyakorlati filozófia elkülönítése, mint Heidegger rámutatott, abból a meggyőződésből fakad, hogy az ember mindenekelőtt reflektív-gondolkodó (gondolkodás) és választó-cselekvő (cselekvés) lény: az előbbi eszménye az igazság, ami hagyományosan a logika (*logiké episztémé*), az utóbbié pedig a jóság (jó), ami az etika (*éthiké episztémé*) tárgya; az ezek mintájára elképzelt esztétikát mint az ember érzéki, érzelmi magatartására vonatkozó tudást (*aiszthetiké episztémé*) a szépség eszménye határozza meg, különös tekintettel a művészi (művészet) szépre és a hozzá fűződő viszonyra. (Heidegger: *Nietzsche*, 1. kötet: *Der Wille zur Macht als Kunst*, 1985, „Nietzsche. A hatalom akarása mint művészet”, 90. old.) A klasszikus (antik) felosztás szerint a logika és az etika mellett a filozófia harmadik alapvető diszciplínája a „phüszisz”, a természet megismerését szolgáló fizika volt. Az, hogy a később a természettudományok közé emigrált fizika helyét az esztétika tudománya foglalta el, jellegzetesen modern fejlemény, ami nem független az emberről alkotott tudásunk vagy meggyőződésünk módosulásától. Annak a folyamatnak vagyunk tanúi, amelyet legtisztábban Kant három kritikája (kriticizmus) jelképez, és amely során az ember mibenlétére vonatkozó reflexióban a gondolkodással és a cselekvéssel már-már egyenrangúvá válik egyfelől az alkotás, másfelől az ítélőerő momentuma: a „zseniális” létrehozás – és a „kongeniális” ízlés – a gondolkodás/reflexió/kontempláció és a cselekvés/szabadság mellett a harmadik legalapvetőbb módja az ember kiteljesedésének (ami meglehetősen idegen az antikvitás és a középkor világától és szellemiségétől). Ezzel párhuzamosan a szépség is fontos (bár Kantnál még inkább instrumentális) szerepet kapott az igazság és a jóság eszménye mellett, sőt – és ez megint jellegzetesen a modernség tünete – lassanként a szépség vált a legfőbb eszményé, úgy tűnt ugyanis, hogy a modern ember számára az igazsággal és jóssággal szemben a szépség valósága jobban „hozzáférhető”. Abból, amit a feltehetően Hegel nevéhez köthető szövegben, „A német idealizmus legrégebb rendszerprogramja”-ban olvasunk (*Das älteste Systemprog-*

ramm des deutschen Idealismus, 1796/97, magyarul lásd *Magyar Filozófiai Szemle*, 1985/5–6., 811–812. old.), ti. „meggyőződés, hogy a minden eszmét átfogó ész legmagasabb rendű aktusa esztétikai aktus, és hogy igazság és jóság csakis a szépségben kapcsolódik össze testvéri módon”, egyenesen következik nemcsak Hans Urs von Balthasar (1905–1988) monumentális esztétikája, amely a szépségben látja a modern teológia alapszavát és alapkérdését (*Herrlichkeit. Eine theologische Ästhetik I*, 1965, magyarul: *A dicsőség felfénylése. Teológiai esztétika I*, 2004), hanem a szépségeszmény eluralkodásának és az esztétikai (művészi) szféra túlterhelésének és túlértékelésének – jogos – kritikája is. Az esztétika helyének és jelentőségének meghatározása mindenestre nem pusztán diszciplináris kérdés, hanem az emberről, vagyis az önmagunkról való gondolkodás fejlődését vagy legalábbis átalakulását is bemutatja. Az esztétika elnevezés Baumgartentől származik, aki 1750-ben kiadott latin nyelvű könyvében, az *Aestheticában* (magyarul válogatás: *Esztétika*, 2014) az esztétikát az „érzéki megismerés tudományaként” definiálja, amely az általánossal szemben az egyes, az egyedi igazságának kutatását tekinti feladatának. Célja a kartezianus (Descartes) felfogás korrekciója azáltal, hogy feltárja azokat az (impulzív, érzéki vagy akár érzelmi) lét- és igazság-lehetőségeket, melyek a nem tisztán racionális képességeinkből fakadnak. Amikor *Az ítélőerő kritikájában* (*Kritik der Urteilskraft*, 1790, magyarul: 2003) Kant az esztétika alapvető kérdését abban látja, hogy miként lehetséges szubjektív észlelésünket és ítéleteinket általános érvényűvé tenni, akkor, bár sok tekintetben módosítja, végső soron ezt a baumgarteni meghatározást viszi tovább, amely az esztétikára elsősorban episztemológiként (ismeretelmélet) vagy antropológiaként tekint. Baumgartennél és Kantnál az esztétika ugyan érinti a művészet kérdését is, de nem azonos a művészet filozófiájával. Az esztétika művészetfilozófiaként való újradefiniálása Hegel nevéhez fűződik, aki elsősorban „kallisztikaként” tekintett az esztétikára (*Vorlesungen über die Ästhetik*, 1835, magyarul: *Esztétikai előadások*, 1980, I. k., 3. old.). Az esztétika inentől a szép, azon belül kizárólag a művészi szép elméleti és történeti (történelem) tudománya: a természeti szépet Hegel kizárja az esztétikai vizsgálódásból, és egyedül a szabad (szabadság) szellem tevékenységét, a szépművészetet mondja méltónak arra, hogy az esztétika tárgya lehessen. Heideggernél az esztétika már inkább pejoratív értelemben szerepel: a művészet „tudománya”, mivel már

eleve „tudja”, mi a művészet, még csak fel sem teszi a művészet mibenlétére vonatkozó kérdést – joggal jegyezte meg, hogy a hegeli esztétika jelenti a nyugati esztétika „beteljesedését”: soha korábban ilyen jelentőségre és alaposágra nem tett szert egy esztétikai-művészetfilozófiai elmélet, ám az elméletnek ez a túlsúlya mintha már maga alá temetné a művészet tapasztalatát is (melynek Hegel meghirdeti a „halálát”). Kierkegaard vagy Nietzsche más alapokra helyezi az esztétikát: az előbbinél egzisztenciális stádiumként szerepel, az etikai és a vallási előtt és mellett (Enten-Eller, 1843, magyarul: *Vagy-vagy*, 2019), az utóbbi pedig elsősorban az érzéki valóság igényeként, vagyis a nihilizmus ellenmozgalmaként tekint rá, hozzátéve, hogy az ember mindenekelőtt saját életének művésze és alkotója (*Die Geburt der Tragödie*, 1872, magyarul: *A tragédia születése*, 1986, 14–15. old., ill. *Die fröhliche Wissenschaft*, 1882, magyarul: *A vidám tudomány*, 1997, 215. old.). Ezt látjuk Foucault-nál is, aki kései írásaiban nem a művészet, hanem a „létezés esztétikájáról” beszél, állítva, hogy életünkre és életmódunkra éppúgy tekinthetünk műalkotásként, mint egy festményre vagy zeneműre (lásd pl. *Dits et écrits [Interjúk és egyéb szövegek]* II, 2004, 1436. old.). Vonatkozó polemikus írásaiban Wolfgang Iser (1946–)

szintén a hegeli definíció elfogadhatatlansága mellett érvelt, amelynek propagálása szerinte ma már nem más, mint elméleti „provincializmus” vagy „gettósítás” („Ästhetisierungsprozesse” = *Grenzgänge der Ästhetik*, 1996, magyarul: „Esztétizálódási folyamatok”, *Jelenkor* 1997/11., 1087. old.). Az „Ästhetisierungsprozesse” művészetfilozófiaiaként való felfogása a hegeli definíció újabb és újabb kritikái ellenére is meghatározóvá vált és maradt nemcsak a diszciplína köznapi felfogásában, de a legtöbb történeti kézikönyvben vagy értekezésben is, ami az „Ästhetisierungsprozesse” történet reduktív felfogásához vezet. Hiszen az „Ästhetisierungsprozesse” történetéhez szervesen hozzátartozik nemcsak a szépművészetről való gondolkodás Arisztotelésztől Horatiuson (Kr. e. 65 – Kr. e. 8), Nicolas Boileau-n (1636–1711), Lessingen vagy Schellingén át Lukácsig és Nelson Goodmang (1906–1998), hanem egyáltalán a szépségről és a szépség észleléséről történő, Platónról Szent Ágostonon és Bonaventurán át Balthasárig ívelő gondolkodás is. Az esztétikára, az esztétikatörténeti hagyomány fényében, a maga normatív-preskriptív vagy bölcséleti igényű, deskriptív formáiban, egyszerre kell az észleléssel, a szépséggel és a művészi széppel való filozófiai gondolkodásként tekintenünk. Az

Szurcsik József,
Emlékanalízis,
2010
© Szurcsik
József

esztétikának mint az egyik legfiatalabb – alig kétszáz éves – klasszikus filozófiai tudománynak ebben a tekintetben elengedhetetlen feladata, hogy szembenézzen saját előtörténetével, amely sok tekintetben aláássa a modern esztétikai kultúra sokszor magától értődőnek tűnő előfeltevéseit, egyben megalapozza annak fogalmait. A szépségbölcseletként felfogott esztétikai hagyomány – amely többek között Platón, Plótinosz, Órigenész, Ágoston, Pseudo-Dionüsziosz, Ficino, újabban pedig Hume, Schiller, Schelling, Nietzsche vagy akár Balthasar és Jean-Louis Chrétien (1952–2019) vonatkozó műveiben követhető nyomon – Platónnak a szépség fogalmát illető kijelentésének megfelelően („szépségnek jutott osztályrészül, hogy a legszembeütőbb és a legszeretettém-több legyen”, *Phaidrosz* 250e) egyfelől a megjelenés, az észlelés valóságára vonatkozik, másfelől arra a testi, lelki és szellemi mozgásra, amire a szépség megpillantása készíti az embert. Az „ekphanesztaton” (itt: legszembeütőbb) annyit tesz: a leginkább megjelenő, a leginkább élénk lépő, a „legfenomenálisabb” (fenomén, fenomenológia), és Platón maga is utal rá, hogy ez érzéki jellegének köszönhető. A szép, mondja Heidegger Platón nyomán, „az érzéki felfénylésében felénk jövő”, és épp ilyenként más, mint a lét, ami lényege szerint nem érzéki, nem érzékelhető: ahhoz azonban, hogy a lét feltáruljon, az szükséges, ami a lét felől nézve nem létező, vagyis az érzéki valóság, „ez azonban éppen a szép helye” (Heidegger: *Nietzsche*, i. m., 247. old.). Az ily módon megjelenő vagy inkább felvillanó, rettenetes és felkavaró szépség észlelése nem merül ki a szép pusztá teoretizálásában: a kérdésre, ami a szépség, a választ csak egész létünkkel adhatjuk meg, abban a vágyban és szerelemben, amely megrészeget, és önmagunkon túlra vezet bennünket. Ez az, amit Platón *A lakómban* (210a–211d) az *erósz* fogalmára támaszkodva a szárnyalás és a felemelkedés munkájaként ír le, amely „a szép roppant tengeréhez” és végső soron az időn túlhoz, vagyis a halhatatlansághoz kalauzol el minket. A középkori *Énekek éneke*-kommentárokból Órigenésztől Clairvaux-i Bernátig (1090–1153) mindez a keresztény Isten vonatkozásában kerül bemutatásra és újraértelmezésre, de a szépség bölcseletének továbbra sem a művészet, hanem a szerelem/szeretet fogalma és valósága jelenti természetes kontextusát és elsődleges referenciapontját. A művészetfilozófia legalapvetőbb kérdése – Arisztotelésznek a többek között a Platón *Államában* kifejtettek kritikájaként is értelmezhető *Poétikájától* Winckelmann, Herder, Hegel, Schelling, Schopenhauer,

Nietzsche, Croce, Nicolai Hartmann (1882–1950), a fiatal Lukács, Heidegger, Adorno, Benjamin, Gadamer vagy akár Arthur Danto (1924–2013) fontos könyvein át a francia művészetelmélet klasszikusaiig (Barthes, Foucault, Maurice Blanchot [1907–2003], Derrida, de ennek történetéből persze Freud és a pszichoanalitikus iskola felvetései és eredményei sem hagyhatók ki) az, hogy miként lehet elméletileg és történetileg meghatározni, leírni és megérteni a művészet, a műalkotás mibenlétét többek között a *mimészis*, a *katharszis*, az alkotás (*poiészis*, illetve *zsenialitás*), a befogadás, az érték vagy akár a hatás és persze a szépség/rútság, a valóság/fikcionalitás vagy az igazság/hamisság fogalmain keresztül, ám ennek a vizsgálódásnak szerves részét képezi a hermeneutikai és recepcióesztétikai kérdésfeltevésen túl a konkrét műelemzés, illetve egyáltalán a műelemzésnek az adott művészeti ágak szerint adott esetben nagyon is eltérő módszertana is. A tematikai eltéréseken túl nemcsak szüntelen átfonódásokat, kölcsönhatásokat figyelhetünk meg a szépség- és művészetfilozófiai tendenciák között („A szépről” egyik emlékezetes helyén Plótinosz például a szobrászat példáját hozza fel szépségbölcselete illusztrálására, vö. *Peri tou kalou*, magyarul: „A szépről”, in *A szépről és a jóról*, 1988, 22. old.), hanem bizonyos módszertani hasonlóságokat is: amint a szépségbölcseletként felfogott esztétika elkerülhetetlenül túllép önmagán az etika, a politika, a metafizika vagy a teológia területe felé, úgy a művészetbölcselet és a műelemzés is minduntalan olyan etikai, politikai vagy egyenesen metafizikai dilemmákba ütközik, amelyek szigorú értelemben nem tartoznak az illetékességi körébe. Ezzel eldőlni látszik az autonómia/heteronómia kérdése is: bár az esztétikának mint tudománynak kétségkívül legelemibb érdeke és óhaja, hogy autonóm diszciplínaként határozza meg önmagát – ennek érdekében alkotja meg saját terminus technicusait, definiálja vizsgálódása specifikus tárgyát, és alapít vagy működtet kifejezetten esztétikai folyóiratokat, tanszékeket, társaságokat, intézményeket –, az esztétikai tudat valójában szüntelenül azzal szembesül, hogy az általa felvetett kérdésekre nem tud tisztán a saját szakmája berkein belül maradván választ adni. Ami persze az esztétika folyton megújulni képes, önmagát meghaladó és kérdéssé tevő, lebontó és újraépítő, vagyis eleven jellegének is lehet a garanciája: az esztétika nem külsődlegesen, program- vagy szlogenszerűen, hanem lényegénél fogva és mindenestül interdiszciplináris tudomány, ennek minden előnyével és hátrányával együtt.

TOVÁBBI IRODALOM

- Chrétien, Jean-Louis: *L'effroi du beau* (1987);
- Bacsó Béla (szerk.): *Az esztétika vége – vagy se vége, se hossza? A modern esztétikai gondolkodás paradigmái* (1995);

- Tatarikiewicz, Władysław: *Az esztétika alapfogalmai* (2006).